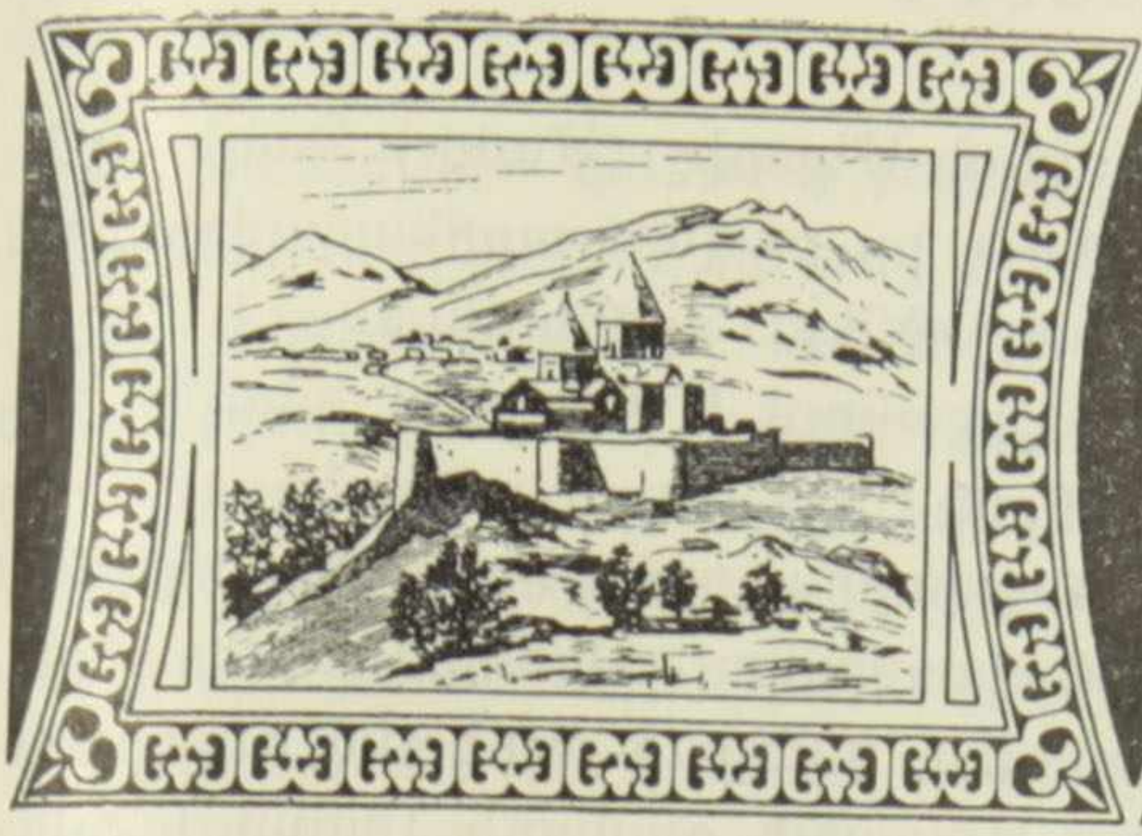

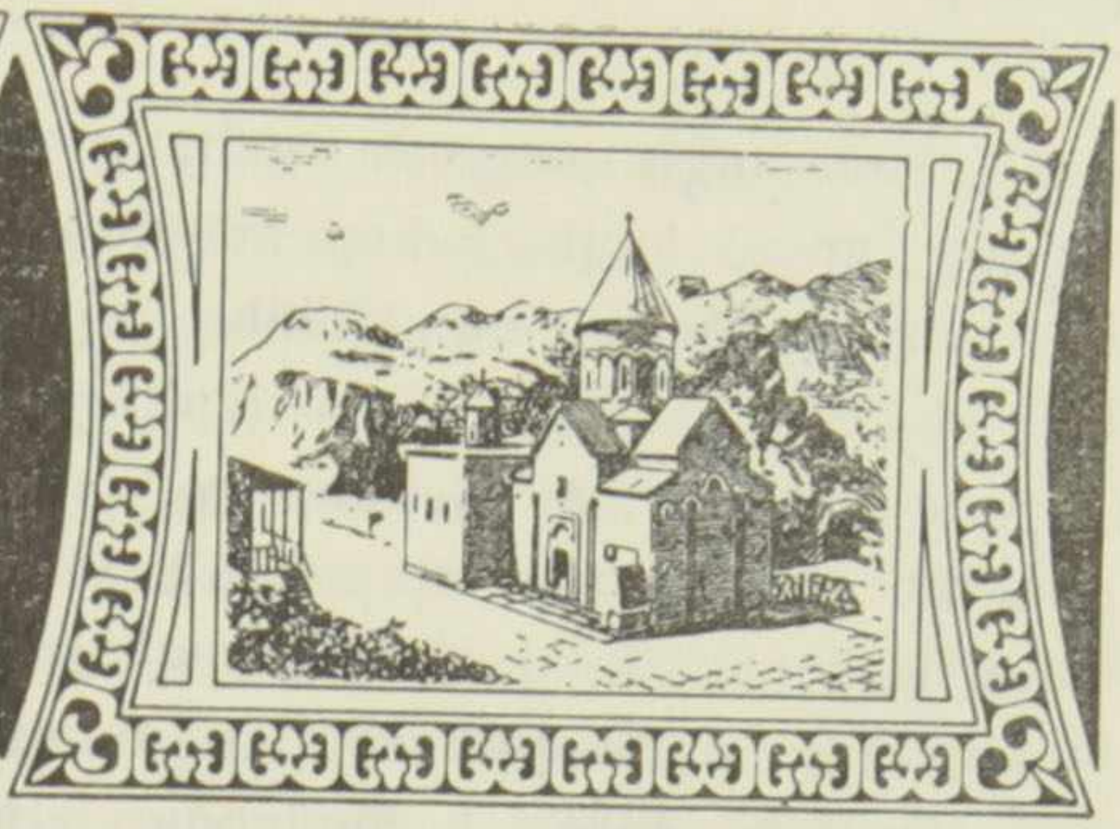

ՄԿՐՏԻՉ ԵՎ ԱԼԵՔՍԱՆԴՐ ԶԱՂԵԹՅԱՆՆԵՐԸ՝ ՂԱԶԱԽԻ ՍՈՒՐԲ ՎԱՐԴԱՆԱՆՑ ԵԿԵՂԵՑՈՒ ԿԱՌՈՒՑՈՂՆԵՐ

Դարերի ընթացքում տեղ գտած բազմաթիվ արհավիրքներն ու պատերազմները մեկ անգամ չէ, որ հայ ժողովրդին հարկադրել են լքել հայրենի բնօրրանը, պապերի օջախը, հարազատ հողն ու վայրերը, արցունքներն աչքերին, կորցրած հարազատների վիշտն ու կսկիծը սրտում, հեռանալ օտար երկրներ, անծանոթ վայրեր:

Թեև որքան էլ ծանր են եղել նրանց համար այդ աղետներն ու արհավիրքները, դրանք իրենց հերթին արմատավորել են հայի մեջ մարդկային լավագույն հատկանիշներ՝ տոկալ, դիմանալ, պայքարել և լինել միշտ աջակից խեղճին, տառապյալին, գթալ նրան և օգնել ապրելու, գոյատևելու և հարատևելու:

Անկախ այն բանից՝ Մայր Հայրենիքում են, թե նրա սահմաններից դուրս՝ օտար երկրներում, ամենուր ձգտել են պահպանել ազգային դեմքը, լեզուն, դավանանքը, սովորույթը, այդ նպատակով առաջին հերթին կառուցել են հավատքի տունը՝ եկեղեցին, և նրա շուրջը համախմբել բախտակիցներին, ստեղծել սեփական համայնքը, գրքեր հրատարակել, զավակներին ուսուցանել մայրենին, նրանց հաղորդակից դարձնել սեփական ժողովրդի դարավոր պատմությանը, սուրբ նախնիների հերոսական անցյալին: Թեև գաղթած տառապյալի համար այդքան էլ դյուրին չի եղել իրականացնել այդ ամենը, որի համար պահանջվել են խոշոր ֆինանսական միջոցներ, առավել ևս բազմաթիվ հայկական գյուղական բնակավայրերում, ուր աղքատության մեջ տառապել է տեղի ժողովուրդը, սակայն հարազատ ժողովրդի վիճակն ու ճակատագիրը մտահոգել է առանձին ազգասեր երախտավորների, բարերարների միայն, որոնք իր ժամանակին մի կերպ դուրս են պրծել աղքատության ծանր ճիրաններից: Այդպիսին էր 19-րդ դարի վերջին մի ազգասեր բարերար, որը, հավատարիմ մնալով մկրտության սուրբ դավանանքին, մինչև իր կյանքի վերջը ազնվորեն սատարում է իր ժողովրդին: Ո՞վ էր այդ ազգասերը, որի բարի գործերը տարիներ շարունակ չէր վրիպում հայ մամուլի էջերից (ՆՈՐ ԴԱՐ, ՄՇԱԿ, ԱՐՁԱԳԱՆՔ), ոգևորում շատերին:

Դա է Գանձակի գավառի Բանանց գյուղացի Մկրտիչ (Մակի) Զաղեթյանը: Գյուղը, որում ծնվել է նա, հայտնի է եղել իր բազում արհեստավորներով (մետաղագործներ, դարբիններ, պայտագործներ, որմնադիրներ և այլն): Մկրտիչ Զաղեթյանին հասարակության շրջանում ՄԱԿԻ էին կանչել, որը հարգանքով և մտերմաբար էր ընդունում: Մինչ այդ Զաղեթյանը իր գյուղում մի աղքատ նալբանդ է լինում (պայտագործ) ու չի կարողանում ծանր աշխատանքով ձեռք բերած չնչին վաստակով ապահովել ընտանիքի կարիքները, ստիպված 1855 թ. հավաքում է ունեցած-չունեցած գործիքները, լցնում խուրջինը և ճանապարհվում Ղազախի գավառի Սալաղլի գյուղը, ուր և սկսում է յուր թշվառ ընտանիքի օրվա պարենը հայթայթել: Գիշերները որպես նալբանդ, ցերեկները որպես որմնադիր, սնդադար, առանց հանգստության, աշխատում է մի աննշան գումար, որով և սկսում է մինչ Ռուս-թուրքական պատերազմը առևտրով պարապել: Այստեղից սկսվում է Զաղեթյանի համար բացվել հարստության լայն ասպարեզ: Ինչպես ասում են, բախտը ժպտում է նրան, և նա դառնում է ամբողջ Ղազախի նշանավոր հարուստներից մեկը: Իր միջոցներով նա բազմաթիվ բարեգործություններ է կատարում, կառուցում է մի շարք հոյակապ շինություններ թե՛ Ղազախում և թե՛ Գանձակում ու Դիլիջանում, շինությունները ավարտելուց հետո 2000 ռուբլի է նվիրում Ղազախի ապագա եկեղեցու շինության համար[1]:

Ղազախի մասին խոսելով ասենք, որ դա ոչ թե բնակավայրի անվանումն է եղել, այլ գավառի: Նա իր մեջ ունեցել է 125 գյուղեր, որոնցից 41-ը հայկական, 4-ը՝ ռուսական (մալականներ), իսկ մնացածը՝ մուսուլմաններ, որոնց անվանել են թաթարներ: Հայկական գյուղերից 17-ը գտնվել են Աղստևի հովտի տարածքներում: Մինչև 1878—1879 թվերը ներկա Ղազախ քաղաքի տեղը եղել է կատարյալ ամայի մի վայր՝ ծածկված փշերով ու կաներով (Ակոսներով):

Ամբողջ տափաստանին կենդանություն տվողը միայն փոստային իջևանն է եղել և նրա դեմ ու դեմի Միկիչի դուքանը: Միկիչի քեֆին քեֆ չէր հասնիլ: Երևանից, Գանձակից և Թիֆլիսից եկող ֆուրգոններն առանց նրա դուքանին դիպչելու չէին անցնում,—գրում է «Նոր-Դար»-ը իր համարներից մեկում[2]:

Ղազախը հիմնվել է 1881 թվականի փետրվարի 13-ին: Բնակիչներն են հայեր, պարսիկներ և ռուսներ: Հայերը կազմել են բնակչության երկու երրորդ մասը: Ղազախը համարվել է գավառի կենտրոնը, որտեղ գտնվել են բոլոր՝ առևտրական, զինվորական, կենցաղային ապասարկման, բուժական, իրավապահ և վարչական օրգանները: Քաղաքի բնակչության մեծամասնությունը եղել են հայեր, արհեստավորներ, փախստականներ[3]: Գավառի բոլոր հայերը իրենց ղազախեցի են համարել և սերտ կապերի մեջ են եղել քաղաքի հետ:

Մակի Զաղեթյանը հիմնավորվելով այստեղ, մոտիկից է ծանոթանում տարաբախտ բազմաթիվ հայրենակից հայ գաղթականների կյանքին ու զբաղմունքներին, որը և նրան մղում է մի շարք առաքինությունների: Այդ կապակցությամբ 1886 թվականին, մինչև եկեղեցու շինարարությունը, որոշում և կառուցում է Ղազախում մի ընդարձակ սենյակ, որպես աղոթատուն, որպեսզի գաղթական հայերը հնարավորություն ունենան գեթ ժամանակա-

[1] ՆՈՐ-ԴԱՐ, թիվ 109, 31/7—1895 թ.:
[2] ՆՈՐ-ԴԱՐ. թիվ 132, 6/9—1890 թ. և 141, 1887 թ.:
[3] **Մակար Բարխուդարյան**, Արցախ, 1895 թ., էջ 60:

վորապես Աստծու կենդանի խոսքը լսելու: Սակայն երկու տարի անց վերջնականապես վճռում է իր սեփական միջոցներով, ծախսով այստեղ մի հոյակապ եկեղեցի շինել: Այս առիթով սրբազան Սեդրակյանի միջոցով բանակցություն է սկսում հոգևոր կառավարության հետ, որից հետո կաթողիկոս Մակար Ա Թեղուտցին կոնդակով շնորհավորում է Զաղեթյանցին և օրհնում նրա քրիստոնեական ջերմեռանդությունը, իսկ 1889 թվականի մայիսին սրբազան Սեդրակյանի կողմից օծվում եկեղեցու հիմքը և սկսվում շինությունը: Դա մի գեղեցիկ փառավոր շինություն է, որը ամբողջովին կերտված է կոփածո քարերից, որոնցից ամեն մեկը նստել է չորս ռուբլի և ամբողջ ծախսը կազմում է 25000 ռուբլի, սակայն ճակատագիրը անողոք է լինում նրա նկատմամբ: Դեռ եկեղեցին անավարտ, հեռանում է կյանքից, ափսոսանք պատճառում ամենքին: — Բավական է միայն Մակի ասել և ամենքը նրան կճանաչեն: Մակինի անունն ակնածությամբ հիշվում է Ղազախում ամեն մի թուրք ու հայ ընտանիքում,—գրում է ՆՈՐ ԴԱՐԸ իր 1890 թվականի սեպտեմբերի 6-ի համարում: Նրա բարերարությունները վայելել են ամենքը: Մերձակա սարից սառը ջուր են բերում, Ղազախում կառուցվելու է հոյակապ բաղնիք, օր-օրի աճում և զարգանում է քաղաքը,—շարունակում է թերթը:

Հանգուցյալը մեռնելուց առաջ կոչակել էր իր երեք որդիներին՝ Ալեքսանդրին, Հովհաննեսին և Միքայելին, հինգ տարվա ընթացքում ավարտել եկեղեցու շինությունը, եկեղեցին շրջապատել պարիսպով, սրան կից շինել երկու ընդարձակ սենյակներ, մեկը ժամկոչի համար, մյուսը՝ մոմի պահեստ:

Նրա մահը ծանր կորուստ էր բոլորի համար: Թեմի առաջնորդ սրբազան Մամբրե եպիսկոպոսի կարգադրությամբ, որը տկարության պատճառով չի կարողանում ներկա լինել հանդիսավոր հուղարկավորությանը, ուղարկում է իր երկու քահանաներին՝ արժանապատիվ Գևորգ քահանա Գալստյանին և Գևորգ քահանա Մոինցյանին: Գյուղերից եկել էին նաև 12 քահանաներ: Պատարագը կատարում է Հաղարծնի վանահայր Պողոս վարդապետը: Ներկա էին Ղազախի բոլոր պաշտոնական անձերը՝ գավառապետ Կանչելու գլխավորությամբ: Թաղման հանդիսավոր ծեսից հետո նրա մարմինը, գերապատիվ առաջնորդի հատուկ հրամանով, ամփոփվում է Ղազախի նորակառույց եկեղեցու ավագ դռան մոտ: Այնուհետև 200-ի չափ մարդիկ հրավիրվում են հանգուցյալի տուն: Սեղանի վրա բոլորի ներկայությամբ հանգուցյալի որդիները իրենց հոր հիշատակի համար դրամական նվիրատվություններ են անում Ս. Էջմիածնի վերանորոգությանը, Թբիլիսիի բարեգործական ընկերությանը, Հաղարծնի վանքին և այլն:

Նոյեմբերին Ղազախ է ժամանում թեմի առաջնորդ սրբազան Մամբրե եպիսկոպոսը, որ մինչև Զաղեթյանների կողմից սկսած եկեղեցին ավարտելը, օծի դրա բակում շինված ընդարձակ աղոթատունը: Այն մասամբ շինված է նաև Բաքվի հայ հասարակության միջոցով: Պետք է ասենք, որ Ղազախն արդեն ունի եկեղեցի, որտեղ կատարվում է ժամերգություն՝ հանձին Աբգարիուս քահանայի: Մնում է, որ հանգուցյալ Զաղեթյանի կողմից սկսած Սուրբ Վարդան եկեղեցու շինարարությունը հասցնել ավարտին: Դա այնքան էլ դյուրին գործ չէր Ալեքսանդր Զաղեթյանի համար: Նրա տրամադրության տակ չկար կանխիկ դրամ, այն պետք է ձեռք բերվեր կալվածքներից ստացվող եկամուտի հաշվին, որի համար անհրաժեշտ էին դեռ տարիներ: Այնուամենայնիվ նա հավատարիմ է մնում հոր կտակին և շարունակում շինարարությունը:

Մի քանի խոսք որդի Ա. Զաղեթյանի մասին: Ալեքսանդր Զաղեթյանը ևս ծնվել է Գանձակի Բանանց գյուղում, սակայն իր կյանքի երիտասարդության և աշխատանքի վառ օրերն անց է կացրել Ղազախի գավառում, գլխավորապես Ղազախ քաղաքում: Թեև ուներ գիմնազիայի 4-րդ դասարանի կրթություն, սակայն բնածին ընդունակությունների և ինքնակրթության շնորհիվ ձեռք էր բերել բավականին ունակություն և կյանքի փորձ, տիրապետում էր ռուսերենին և լավ ծանոթ էր ռուսաց օրենքներին: Այդ պատճառով բոլորը դիմում էին նրան և ստանում համապատասխան աջակցություն, գտնում դարման իրենց ցավերին և հարգում նրան[4]:

Զաղեթյանը նաև լավ ծնող էր, հայր, բարեկամ, ունեցել է 12 զավակ՝ 6 տղա և վեց աղջիկ:

Հոր մահից հետո սկսվում է նրա բարեգործությունների շարանը, իսկ Խրիմյան Հայրիկը, որի ուղերթը Երուսաղեմից դեպի Ս. Էջմիածին ընթանում էր Ղազախով, իր հյուրընկալության պատվին արժանացրեց Զաղեթյանի բնակարանը, որը մեծ հարգանքով մեծարեց Նորին Վեհափառությանը[5]:

Տարիներն անցնում են, և շինարարությունը մոտենում է իր ավարտին: Բոլորը անհամբերությամբ սպասում են այդ օրվանը, և ահա 1901 թվական. Ս. Վարդան եկեղեցին իր գեղեցիկ տեսքով կանգնած է Թիֆլիս—Երևան ձգվող ճանապարհից ոչ հեռու, հրապարակի Միկիչի նախկին դուքանի դեմ-դիմաց և պատրաստ սպասում է սուրբ օծման հանդիսավոր արարողությանը: Այդ նույն հրապարակում է կառուցված նաև ռուսական եկեղեցին, որը պետք է օծվի ապրիլի 19-ին:

Եվ ահա ապրիլի 8-ն է, կիրակի: Օծման սուրբ հանդեսը կատարում է Գանձակի հաջորդ Անանիա եպիսկոպոսը՝ Թիֆլիսից, Գանձակից և Ղազախի գյուղերից հրավիրված 10 քահանաների հետ միասին: Օծման սուրբ հանդեսը սկսվում է ժամը 9-ին և ավարտվում 14-ին: Եկեղեցում ասեղ գցելու տեղ չի լինում: Բացված էին բոլոր դռները, որոնց շեմքերում նույնպես խտացած էր ժողովուրդը: Հայերի ուրախությանը սահման չկար: Բացի քրիստոնյաներից, մասնակցում էին նաև թուրքերը, որոնք ապշությամբ հետևում էին շքեղ հանդեսին: Պատարագից հետո կատարվեց հանդիսավոր հոգեհանգիստ հանգուցյալ Մակի Զաղեթյանի գերեզմանի վրա՝ նրա բազմաթիվ ժառանգների ներկայությամբ: Հոգեհանգստից հետո, քաղաքային այգում Ալեքսանդր Զաղեթյանի միջոցով տրվեց ճաշկերույթ 200 հրավիրյալների և բազմաթիվ հանդիսատեսների համար[6]:

Այսպիսով Զաղեթյանի նորակառույց եկեղեցին մի պատմական հուշարձան դարձավ Ղազախի գավառի պատմության համար:

Անցյալի վրա ակնարկ գցող և այդ հուշարձանին նայողը այն մխիթարական եզրակացությունն կգա, գրում է ՏԱՐԱԶ թերթը իր 1901 թվականի մայիսի 27-ի համարում, թե խաչը վերջապես հաստատվեց այնտեղ, ուր ավելի վտանգված էր նա:

Փայլելով այնպիսի տեղ, ուր շրջապատված է թուրքական գյուղերով, կրթիչ ազդեցություն կանի խաչը նրանց հոգու միստիկական կողմի վրա:

Սրբազան հպարտությամբ կլցվի անցորդ հայի հոգին աչքովն ընկնելիս սրբազան դրոշակը մեծ ու բանուկ ճանապարհի կողքին, այնտեղ, ուր 30--

[4] ՄՇԱԿ, թիվ 216, 29/9—1916 թ.:
[5] ՆՈՐ-ԴԱՐ, թիվ 158, 11/9—1893 թ.:
[6] ՆՈՐ-ԴԱՐ, թիվ 61, 13/4—1901 թ.:

40 տարի առաջ վտանգավոր անապատ էր: Կգան օրեր, կանցնեն դարեր, կանհետանան շատերը... բայց Մակի և Ալեքսանդր Զաղեթյանների հիշատակը երկար կմնա:

Ապագա հայը տեղեկանալով, որ այդ եկեղեցու հիմքը մի հասարակ պայտագործ է դրել և որ շինությունն ավարտել է նույն պայտագործի որդին,—կմխիթարվի համոզվելով, որ մարդուս վեհությունը՝ տղամարդկությունը ոչ թե արտաքին շլացնող փայլի, ոչ թե աշխարհի ունայն անցվորական, այլ ներքին հոգեկան հարստության մեջ է[7]: Ինչպես տեսնում ենք, հայր և որդի Զաղեթյանների կառուցած եկեղեցին հոգևոր կյանքի ուղի մտավ հայերի կողմից քրիստոնեության հավատքին անցնելուց ուղիղ 1600 տարի հետո և սկսեց մյուս քույր եկեղեցիների հետ միասին Աստծու սուրբ խոսքը հասցնել իր տառապյալ ժողովրդին, համախմբել ու հույսով, հավատով լցնել նրանց հոգիները, իր կամարների տակ կատարել բոլոր ծեսերն ու խորհուրդները: Այժմ ժողովուրդը Ղազախի միայնակ չէ, ունի իր դարավոր հավատքի սեփական սուրբ օջախը, իսկ եկեղեցին էլ՝ իր նվիրված հավատացյալները:

Զաղեթյանի բարեգործությունը չի սահմանափակվում միայն շարադրածով: Նա օգնում է հայրենակիցներին, նրանց երեխաների համար Ղազախում դպրոց է հիմնում, աղքատների համար պատսպարան պատրաստում, գյուղացիներին սատարում, նպաստում քաղաքի բարեկարգման աշխատանքներին և իր խնամակալության տակ վերցնում ծնողազուրկների և այլն[8]: Այստեղ ավելորդ չէր լինի հիշատակելու Սոկրատի հետևյալ խոսքերը. «Դեպի երջանկություն տանող ճանապարհը բարեգործությունն է»: Իրոք, որ երջանիկ էր ինքը, առավել ևս, որ Վեհափառ Հայրապետի հատուկ կոնդակով նրա օրհնությանն ու գոհունակությանն է արժանանում («Արարատ» ամսագիր, 1901 թ., մայիս-հունիս): Երջանիկ էին հավատացյալ հայ բնակիչները և նրանց հոգևոր հայրերը: Այդ օրը հեռագրերով իրենց երախտիքն են նրան հայտնում Թիֆլիսից՝ Միքայել Աթաբեկյանը, Բաքվից՝ Սամսոն Հարությունյանը, Բաթումից՝ Սարիբեգ Հարությունյանը, Ախլցխայից՝ Ալեքսանդր Սիմոնյանցը, և ուրիշներ, որոնք Ղազախի կաթողիկեն անվել և նրա շնչովը շնչել:

Քանի որ Զաղեթյանը նաև բազմազավակ հայր էր, մտահոգված էր նաև իր զավակների կրթության հարցով, այդ պատճառով մի քանի տարի հետո տեղափոխվում է Թիֆլիս: Այստեղ Ներսիսյան դպրոցում էին սովորում որդիներից մի քանիսը, այդ թվում՝ Գրիգորը: Մեր տրամադրության տակ ունենալով միայն Գրիգորի կյանքի ու բազում գործունեության փաստեր, կցանկանայինք հակիրճ ներկայացնել նաև նրան, այդ հիանալի հային:

Գրիգորը 1903 թվականին, ավարտելով Ներսիսյան միջնակարգ դպրոցը, մեկնում է Գերմանիա և ընդունվում Լայպցիգի համալսարան, որը հաջող ավարտում է 1909 թվ., վերադառնում Թիֆլիս և ծառայության անցնում ֆինանսա-բանկային հիմնարկներում: Դեռևս Սեյմի գոյության ժամանակ, 1913 թվականի փետրվարից, աշխատում է նրա ֆինանսական կոմիսարիատում՝ գիտական քարտուղար, բանկա-վարկային բաժնի վարիչ[9]: 1918 թվականի դեկտեմբերին տեղափոխվում է Հայաստան, նշանակվում

---

7 ՏԱՐԱԶ, 1901, թիվ 19, էջ 219—220:

8 ՄՇԱԿ, 1916, թիվ 216:

9 **Գ. Զաղեթյան**, Մոտիկ անցյալից, Երևան. 1969 թ.:

ֆինանսների մինիստրի օգնական, այնուհետև՝ որպես մինիստր[10]: Խորհրդային կարգերի ժամանակ Հեղկոմի որոշմամբ նշանակվում է Պետական վերահսկիչ, այնուհետև՝ ֆինժողկոմատի փոխնախագահ[11], իսկ 1922 թվականի մայիսից՝ Պետրանկի Հայաստանի գրասենյակի կառավարիչ, այդ պաշտոնում աշխատում է մինչև 1931 թվականը, որից հետո հիվանդության պատճառով թողնում է պաշտոնը և զբաղվում թարգմանչական գործունեությամբ, գրում մի շարք ձեռնարկներ ուսումնական հաստատությունների համար: Դասախոսում է համալսարանում և ինստիտուտներում, օգնում հանրապետությանը ֆինանսական կադրերի պատրաստման գործում: Սակայն 1938 թվականին դառնում է շատերի նման դաժան բռնապետության զոհը[12]: Նա խոշոր ֆինանսագետ էր[13]:

Ալեքսանդր Զաղեթյանը 1910-ական թվականներին կատարված ազգամիջյան բախումների ժամանակ մի կերպ խույս է տալիս և հիմնավորվելով Թիֆլիսում, Մադաթյան կղզում փայտամշակման գործարան է գնում և զբաղվում այդ գործով, սակայն ծանր հիվանդությունը կտրում է նրա կյանքի թելը և 1916 թվականի օգոստոսի 20-ին Քարվանսարայում (Իջևան) կնքում է իր մահկանացուն: Իսկ 25-ին մեծաշուք պատվով տեղափոխվում Ղազախ և թաղվում Մկրտիչ Կաթողիկոսի կոնդակով արտոնված իր կառուցած Սուրբ Վարդան եկեղեցու գավթում, մուտքի մոտ: Նրա հուղարկավորության հանդեսին մասնակցում էին նաև թուրք աղալարներ և հոգևորականներ, որոնք իրենց պատգամավորներով հավաքվելով հայոց եկեղեցու գավթում, հայտնեցին նույնիսկ իրենց երախտիքը հանգուցյալին և ասացին, որ հանգուցյալը քաղաքի հայոց եկեղեցին կառուցելուց հետո եղել է նաև մեջիդի շինության գործին նպաստողներից առաջին անձը:

Զաղեթյանը մեծ համակրանքով է վերաբերվել Ճամշադինեցիներին՝ ասելով. «Ճամշադինեցիները քաջ հայերի ցեղի մնացորդներ են» և թուրք-հայկական կռվի ժամանակ համարյա թե պաշտել էր նրանց: Նրա թողած կտակը դեպի հայ գյուղական կյանքը վկայում է Ալեքսանդրի անհուն սիրո մասին: Նա գտնում էր, որ հայ գյուղերը միշտ զուրկ են մնում հարուստի բարեգործությունից, մինչդեռ նրա տնտեսական, կրթական և բարոյական աշխարհում էր տեսնում հայության գոյությունն ու հարատևությունը: Իր ամբողջ շարժական և անշարժ կարողությունը բաժանելով երեք մասի, նրա երրորդ մասը կտակել է չորս գյուղական ուսումնարանների՝ իր հայրենի Բանանց գյուղին, Ղազախի գավառի Քարվանսարա (Իջևան—ինն է), Թովուզ-Ղալա և Ղազախի իր հիմնած դպրոցին: Բացի դա, օգնել է շատ ուսանողների, դպրոցների, սովյալների, գաղթականների ու չքավորների:

— Նրա տունը Ղազախ քաղաքում եղել է հայր-Աբրահամյան տուն, և ամեն տեսակ հայ անցորդներ, բարձր աստիճանի անձինք նրա տանն են իջևանել ու հարգվել անցյալում, ինչպես կաթողիկոսներ ու առաջնորդներ,— գրում է ՄՇԱԿԸ իր 1916 թվականի սեպտեմբերի համարներից մեկում[14]:

Անցել են տարիներ, ժամանակներ և դրանք իրենց բազմաթիվ անցանկալի հետքն են թողել հասարակական հարաբերությունների տարբեր փու-

---

[10] ՀՀՊՊԿ արխիվ, ֆ. 202, գործ 1328, ցուցակ 1:

[11] ԱՆՄՈՌԱՑ ԴԵՄՔԵՐ, 1965 թիվ, Երևան, էջ 161—162:

[12] Ազգային Անվտանգության Պետական Վարչության 24/2—1993 թվականի Խ-2 թվագրությամբ պատասխան գրությունը Հ. Ս. Խառատյանին:

[13] ՀԱՅ ՄՇԱԿՈՒՅԹԻ ՕՐՐԱՆԸ, Դանիել Դզնունի, Երևան—1971 թիվ, էջ 8;

[14] ՄՇԱԿ, թիվ 216, 1916 թ.:

լերի վրա, որոնց ընթացքում խեղվել են հիմնավորված գործընթացները ազգամիջյան հարաբերությունների: Կրկին արյունահեղություն, տարագնացություն, գաղթ: Եթե երևնական թվականներին իշխանությունների կողմից վարած հակակրոնական քաղաքականության հետևանքով դադարեցվեց կյանքը բազմաթիվ եկեղեցիներում և վանքերում՝ կտրելով նրան ժողովրդից, վերացնելով հավատքը իր դարավոր արժեքներից, նրանց մի մասը օտարվեց, կործանվեց ու ավերվեց, ապա այժմ հայկական բազմաթիվ սրբօջախների ու պատմական հուշարձանների թվումն են գտնվում նաև Երջանկահիշատակ բարերարներ Զաղեթյանների կառուցած Սուրբ Վարդան եկեղեցին, բարեբախտաբար որը, ասում են, կանգուն է, բայց կարոտով սպասում և հայցում է իր հավատացյալների հոգատարությունը: Հուսանք, որ կանցնեն այս դժգույն ու ցավալի ժամանակները: Կգան սպասվելիք օրերը, և հայ հավատացյալը կրկին կկարողանա այցելել իր սրբօջախը, պատարագ կատարել, Աստծու խոսքը լսել և խոնարհվելով երախտավորների շիրիմներին իր հարգանքի տուրքը մատուցել նրանց հիշատակին: Այս է պատմությունը եկեղեցու և երախտավոր ազգասերներ ԶԱՂԵԹՅԱՆՆԵՐԻ հայանվեր գործերը:

ՀԵՆՐԻԿ ԽԱՌԱՏՅԱՆ